

JANUS-ARCÚ ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM: ÁTALAKULÁSOK UKRAJNÁBAN*

PERPÉK Éva

Ph.D-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: eva.perpek@yahoo.com

Abstract: This study focuses on the social structural approach of the reforms in East- and Middle-European countries based on the material of an international conference held in Kiev. In the first part, we brief on a lecture held on the Polish middle class, after which we outline the role of elites, classes and civil society in the changes in more details. Supporting David Lane's approach of explaining the Regime-change based on classes, we define the terms of administrative, capital and global political classes and identify their status in the Post-Soviet society. In the second part, we examine the developments during the recent twenty years in Ukraine since its independence. This period has a double character: we see West-European democratic ideas and institutes implemented in traditional soviet mentality and practice. Based on empiric research results, we analyse the successful initiatives of the country striving for independency and the double - new democratical and old Soviet-type -characteristic institute system built on the above-mentioned dichotomy. We lay special attention to the orange revolution, considered as the most important reform by public opinion, in reality being only a swing towards building democracy. In the third part, we leave the macro-social analytical frames behind and describe the Ukraine Parliament from inside. This lecture describes the structure of the Verkhovna Rada between 2002 and 2006. Our impression of an ambiguously complex party society becomes transparent as a result of applying the social relationship network analysis. Based on examining the structure of the legislative body, we discover the development of relationships and dynamics among the political and other groups during the four (!) significant structural reforms in the concerned period.

Összefoglaló: Jelen tanulmány fókuszában a kelet-és közép-európai átalakulások társadalm szerkezeti megközelítése áll egy Kijevben tartott nemzetközi konferencia anyagára támaszkodva. Egy a lengyel középosztályról tartott előadás rövid ismertetése után az elitek, osztályok és civil társadalom változásokban betöltött szerepére térünk ki bővebben. A rendszerváltás osztály alapú magyarázata mellett érvelve David Lane alapján definiáljuk az adminisztratív, a tulajdonosi és a globális politikai osztály fogalmakat, behatárolva helyüket a posztszovjet társadalomban. A tanulmány második részében Ukrajna önállósulása óta eltelt bő húsz évét vizsgáljuk, amely időszak a maga kettősségében áll előttünk: nyugati demokratikus ideákat és intézményeket találunk régi szovjet mentalitásba és gyakorlatba ágyazva. Empirikus kutatási eredményekből kiindulva elemezzük végig az ország sikeres nemzeti

* Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Lengyel Györgynek és Róbert Péternek értékes megjegyzéseikért.

önállósodási törekvését, majd az említett dichotómiára ráépülő kettős - új demokratikus és régi szovjet – intézményi rendszert. Különös figyelmet szentelünk a narancsos forradalomnak, amelyet a civil társadalom legfontosabb vívmányának tart a közvélekedés, közelebből figyelve azonban csak egy kilengésnek tekinthető a demokrácia irányába. A tanulmány harmadik része a makrotársadalmi elemzési keretet elhagyva belülről enged betekintést az ukrán parlament életébe. A bemutatott előadás a Verkhovna Rada struktúráját térképezi fel 2002-2006 között. A társadalmi kapcsolatháló elemzés eszköztárát alkalmazva sikeresen egyszerűsödik le az a zavaróan sokszínű kép, amely az ukrán pártkavalkád láttán elsőre kialakul bennünk. A törvényhozó testület szerkezetének kutatása során a parlamenti frakciók és csoportok kapcsolata, azok dinamikája elevenedik meg előttünk, négy (!) jelentős strukturális átalakulást vizsgálva az időszak alatt.

Keywords: Post-communist countries, Regime change, stratification, class, Elite, double institutional system, Orange Revolution, Ukraine Parliament, change of political groups, relationship network analyses

Kulcsszavak: posztoszocialista országok, rendszerváltás, rétegződés, osztály, elit, kettős intézményi rendszer, narancsos forradalom, ukrán parlament, átülés, kapcsolatháló elemzés

2006. május 18–19-én az Ukrán Tudományos Akadémia Szociológia Intézete egy a közép- és kelet-európai társadalmi átalakulások vizsgálatának szentelt nemzetközi konferenciának adott helyet. *Az osztályok, az elit és a közösség szerepe az ukrán társadalmi átalakulásokban*¹ címet viselő konferenciát David Lane (University of Cambridge) kezdeményezésére azzal a céllal rendezték meg, hogy a rendszervált(oz)ással foglalkozó ukrán, oroszországi és külföldi kutatók számára biztosítsanak szakmai fórumot a térbeli és időbeli összehasonlítás jegyében. A konferencia írott anyagát az ukrán *Sociologia* című folyóirat² egy önálló számában foglalták össze. Három, az *Osztályok, Elitek, illetve Közösség* címeket viselő szekcióban folyt a munka. Nyitó előadásában David Lane az elitek, az osztályok és a civil társadalom átalakulásban betöltött általános szerepére világít rá a közép- és kelet-európai térségben. A második átfogó plenáris előadásban egy ukrán szerzőpáros (Golovakha–Panina) az ukrán átalakulások húsz évének társadalmi folyamatairól nyújtanak sok szempontból kimerítő elemzést.

Lane és Paninaék beszámolója után a plenáris előadások sorát a Magyarországon is ismert Henryk Domanski zárta. A lengyel középosztályról³ tartott előadásában a szerző a középosztály elméletek számba vétele után górcső alá veszi azokat a hajtóerőket és akadályokat, amelyek a posztoszocialista középosztály kialakulását befolyásolták. Először megállapítja, hogy a rendszerváltás utáni középosztály legfőbb jelöltjei a magas beosztású menedzserek, az értelmiségiek és a tulajdonosok. Másodszor kiemeli, hogy Lengyelországban az elmúlt másfél évtizedben végbement a foglalkozásszerke-

- 1 A konferencia eredeti címe: *Rol' klassov, yelit, obschestvennosti v social'nyh transformatsiyah v Ukraine.*
- 2 Az Ukrán Tudományos Akadémia Szociológia Intézete negyedévenként megjelenő folyóirata a *Sociologia: teoria, metody, marketing* nevet viseli. A konferencián elhangzott előadások írásos változata a 2006/3. (július–szeptemberi) számban olvasható.
- 3 Domanski, H. (2006): A középosztály formálódása Lengyelországban: hajtóerők és akadályok.

Szociológiai Szemle 2008/2.

zet modernizációja, „a felsőfokú végzettségből származó tisztán pénzügyi előnyök” (Domanski 2006: 79) folyamatos növekedése, és ezzel párhuzamosan a szükségletek színvonalának emelkedése. Harmadszor Domanski az értékorientációk vizsgálatára, nevezetesen a kulturális és gazdasági liberalizmus melletti elköteleződésre fókuszál⁴. Rámutat arra a posztoszocialista országokra jellemző összefüggésre, hogy a javuló anyagi helyzet illetve a középosztály strukturális alapjainak kiépülése nem jár automatikusan értékváltozással, így a kelet-közép-európai társadalmak továbbra is konzervatívabbak a nyugati „ösdemokrata” társadalmaknál. Ez a fajta „mentális elmaradottság” a különböző szakmák presztízsén is meglátszik, azaz Lengyelországban még mindig alacsonyan értékelik a jellegzetes középosztályi foglalkozásokat (ti. a vezető menedzsereket és üzletembereket). A szerző zárszavában cezúrát húz Lengyelország és a Nyugat között, a materiális-posztmateriális értékek, illetve a hiánytársadalom-élménytársadalom dichotómiát juttatva eszünkbe.

Olvasatomban a fent említett Lane- és a Panina-Golovakha tanulmányok képezik a konferencia gerincét, mivel ezek szolgáltatják a legátfogóbb ismeretet egyrészt a posztoszocialista tömbről, másrészt az ukrán társadalomról. Véleményem szerint Lane cikke elmélyíti a rendszerváltó társadalmakról való ismereteinket, Paninaék írása pedig sokoldalú információval szolgál egyfelől az ukrán átalakulások sajátos, másfelől a többi közép- és kelet-európai társadalommal közös arculatáról egyaránt. E kettőn túl még egy, az ukrán parlament kapcsolatháló elemzésével foglalkozó cikk érdemel különös figyelmet. Ebben a szerzők a Verkhovna Radaban helyet foglaló képviselők kapcsolatainak struktúráját és az abban végbement változásokat ragadják meg a 2002–2006. közötti időszakban.

OSZTÁLYON INNEN, RÉTEGEN TÚL? ELITEK, OSZTÁLYOK ÉS CIVIL TÁRSADALOM A POSZTSZOCIALISTA ÁLLAMOKBAN⁵

David Lane neve ismerősen cseng a struktúrakutatók számára. Például Cameron Rossal közösen 1999-ben megjelentetett könyve (Lane–Ross 1999) kimerítően ír a szovjet és posztoszovjet elitekről, a rendszerváltás megindításában és az önálló Oroszország irányításában betöltött funkciójukról. Nagy ívű munkájukban elsősorban az elitek karrier útját tanulmányozzák különböző dokumentumokon és interjúkon keresztül. A legnagyobb szovjet utódállamra koncentrálva kiemelik, hogy a rendszerváltáskor a politikai tőkénél meghatározóbb szerep jutott az átmenet során termelődött ún. adminisztratív vagy közigazgatási tőkének (*executive capital*). Könyvükben külön figyelmet szentelnek a politikai elit különböző szegmensei, így a kormányzati bürokrácia, a Központi Bizottság tagok vagy a kezdetben összetartó, majd széthúzó Legfelsőbb Tanács szerepe elemzésének.

A szerző a konferencián elhangzott előadás elején a legfontosabb gondolatokat előrevetítve megjegyzi, hogy a szocialista átalakulás legfőbb magyarzó változóiként

4 Henryk Domanski a European Social Survey 2004/2005-ös adataira alapoz az értékorientációk vizsgálatokor.

5 Lásd David Lane 2006.

általában az elit reprodukciót és cirkulációt használják. Ami a kapitalista osztályt illeti, az államszocializmus idején csak egy gyenge változata alakult ki a fejletlen civil társadalom következtében. Utóbbi egyébként a szerző szerint az alig létező (hivatali) polgári réteg miatt nem fejlődhetett ki. Az a társadalmi csoport, amely elősegítette a piac és a privatizáció felé való elmozdulást, a nemzetközi porondon is mozgó politikai elit volt a szovjet időkben. A posztsovjét korszakban a társadalmi egyenlőtlenségek és feszültségek növekedtek, a gyors gazdasági és politikai átalakulás pedig gyengítette az ellenzéki osztályöntudat megerősödését.

Lane saját nézetei kifejtése előtt rövid áttekintést nyújt a társadalmi átmenet elméletek számára releváns elemeiről. Rendszerint az elit paradigma keretein belül elemzik az államszocializmusból a kapitalizmusba való átmenetet – vezeti be a tanulmányt. Az átalakulást az osztály alapú magyarázat helyett az elithez tartozó aktorok közötti meg egyezésként aposztrofálják. Az álláspont képviselői között említi a szerző a Kullberg-Higley-Pakulski szerzőtriádst (Kullberg et al. 1998). Szerintük az elitek mint a transzformációs folyamat mozgatói jelennek meg. A tanulmány ezután a hatalmát társadalmi és politikai tőkén keresztül megmentő nomenklatura elitre tér ki, amely az egykori – igen népes, mintegy politikai osztályt alkotó – Kommunista Pártból verbuválódott. A szerző saját korábbi nézeteit emeli be a tanulmányba, amikor arról beszél, hogy a nomenklatura elit sokféle érdek hordozója, amely érdekek többek között az átalakulások irányvonalait is meghatározzák. A szerző Higley-Pakulski (1995) nézetét továbbgondolva fejti ki, hogy a szocialista államban az elit képviselői erős névleges ideológiai konszenzust alakítottak ki, miközben fennálltak a valódi nézeteltérések a konkrét politikai kérdéseket illetően. A konferencia anyagán túlmutatva Lane és társa az oroszországi elitekről írott művében is amellett érvel, hogy mind a Gorbachev-, mind a Jelcin-éra elitjeire a széttöredezettség, a megosztottság jellemző. Leegyszerűsítőnek tartják azt a magyarázatot is, hogy a nomenklatura elit egyszerűen újratermelte önmagát, szerintük nem egy automatikus elit reprodukcióról van szó. Egyes szférák és ágazatok kedveztek ennek az ön-újratermelésnek, míg mások akadályozták azt. A gorbachevi vezetés égisze alatt új osztályérdekek is feltűntek a régiek mellett. Aláhúzzák, hogy ezek az osztályérdekek nem szívódtak fel; továbbhagyományozódtak, és ma is tetten érhetők Oroszország politikai színpadán (Lane-Ross 1999).

Lane ezek után elér ahhoz a kritikus kérdéshez, miszerint miért fogadták el a poszt-kommunista reformokat végrehajtó politikai elitek egyöntetűen a piac, a magántulajdon és többpárti demokrácia ideológiáját és logikáját? Szerinte erre az *osztály alapú* megközelítés, és nem elsősorban az elit paradigma (pl. Higley) adhat választ. Ennek a magyarázatnak szentelődik a tanulmány további része. Lane mintegy kritikaként kiemeli, hogy a társadalmi változások tanulmányozásakor az osztály, mint magyarázó erő gyakorlatilag eltűnt a 20. század végén, így nincs jelen az átmenetet vizsgáló kutatásokban sem. Az egyik ilyen elmélet szerint az államszocializmust az osztály nélkülség valamint a civil társadalom hiánya jellemezte. Egy másik elmélet azzal érvel, hogy a posztindusztriális társadalomban az osztály egyre inkább elvész, mint identitás képző elem és vonatkoztatási keret egyaránt, tehát az átmenetet vezető osztályról sem beszélhetünk.

A szerző az osztályérdekek meghatározása során tér ki a társadalmi, az adminisztratív, a tulajdonosi osztály, majd a globális politikai osztály fogalmak definiálására. Első nekifutásra a *társadalmi osztályt* a piac és a tulajdonviszonyok tekintetében különböző

életesélyekkel bíró egyének csoportjaként határozza meg. Az *adminisztratív osztály* egyrészt a termelést, másrészt az utánpótlást biztosító intézmények irányítóiból verbuválódik. Előbbit a gazdasági minisztériumok, a nemzetközi bizottságok tagjaiként és vállalatvezetőkként, utóbbit a képzés és a tudomány irányítóiként konceptualizálja. A változások irányát tekintve ez az osztály kezdetben – a kínai példához hasonlóan – a posztszocializmus égisse alatti piaci átmenetet támogatta. Így a gazdaság koordinálása továbbra is az államapparátus és a kommunista párt kezében maradt volna. Az adminisztratív osztály látens szélsőséges tagjai a központi ellenőrzés-tervezés, valamint maga a szovjet állam meggyengítését szorgalmazták. Hasonló nézeteket képviselt a legtöbb közép-európai ország, közöttük Lengyelország is. Az olvasó érdeklődését felkeltve jogosan teszi fel ezután a kérdést Lane, hogy ha ez a csoport láthatatlanul működött, akkor valójában kik szorgalmazták a radikális reformokat?

A kérdés megválaszolásához a szerző Mandel polgárságához nyúl, amelyet Lane a *tulajdonosi osztály*⁶ címkével illet. Tagjaiknak két sajátosságuk van: képzettség és szakmai készségek. Mind az „intelligencia” képviselői, mind a szakképzett munkások előnytelen helyzetben voltak az államszocializmus alatt a munkapiacot ellenőrző adminisztratív osztálytól való függőség miatt. Az átmenet közeledtével azonban felcsillant előttük egy privilegizált piaci helyzet megszerzésének a lehetősége. A tulajdonosi osztály az erőforrások burzsoá újraelosztása, azaz javaik növelése mellett támogatta a piacgazdasági átmenetet. Letette voksát a politikai intézmények újra-magánosítása, a civil társadalom és egy kritikai platform mellett. Maga Gorbachev is ezt az irányvonalat követte a reformok első éveiben. Terveik között szerepelt egyebek mellett a gazdaság monetarizálása és a munka ösztönzése is. Az államszocializmus alatt nem állhattak elő hasonló jelszavakkal: nem népszerűsíthették a piacgazdaságot és az állami vagyon privatizációját. A rendszerváltozás kezdeti szakaszában az adminisztratív és tulajdonosi osztály válllvetve támogatta a piacot, nem szavazott ugyanakkor bizalmat az állami vagyon magánosításának. 1990-ben ugyanis a Legfelsőbb Tanácsban az állami hivatalnokok és pártvezetők 70%-a, a képviselőknek, korábbi vezetőknek és szakértelmiségieknek pedig több mint 80%-a döntött a piac mellett. Amikor azonban a privatizáció és a magántulajdon kérdésére került a sor, a politikai elit 70%-a, a szakértelmiségiek 40%-a ellene szavazott.

A külföldi tőkét bevonva az elemzésbe tér át a szerző a *globális politikai osztály* bemutatására. Mint ismeretes, a szocialista országokban nagyon csekély volt a transznacionális vállalatok szerepe, a nyolcvanas évek közepéig külföldi befektetések alig fordultak elő. „*A kapitalista vállalatok sajátos szigeteket képeztek a központi tervezés óceánjában.*” (Lane 2006:22.) Nem kezelhetjük azonban egységes tömbként a szocialista országokat. A kép árnyalásához Lane éppen a magyar példához nyúl, ahol – Lengyelországgal egyetemben – már a hetvenes évek elején érezhető a külföldi befektetések jelenléte. Magyarországon 1980-1986 között megtízszereződött a közös vállalatok száma. 1986-ban a magyarországi cégek jogot kaptak a nemzetközi kereskedelemben való részvételre – emlékeztet a szerző. A Szovjetunióban a külföldi cé-

6 Lane eredeti szóhasználatában „acquisition class”, azaz: „... position composed of people seeking a system based on private property and markets. This group we define as an ‘acquisition class’ ...” (Lane-Ross 1999: 19). Orosz fordításban: *priobretayuchiy klass*. A tulajdonosi osztályon kívüli másik áttételési lehetőség a birtokos osztály. Értelmileg középosztályról vagy polgárságról van szó.

gek – mint a Pepsi Cola vagy a Fiat – erős állami felügyelet alatt működhettek, korlátozták a külföldi tulajdonú vállalatok számát is. Gorbachev párttitkársága idején történt meg a gazdaság – nem túl hatékony – liberalizációja, különböző szabályok mellett megengedték a közös vállalatok alapítását, gazdasági zónákat hoztak létre. A nehézkes megvalósítást Lane a következő adatokkal támasztja alá: 1989-ben a Szovjetunióban mindössze 23 közös vállalat működött. A peresztrojka gazdaságpolitikájának köszönhetően 1990-ben ez a szám ugyan 1572-re nőtt, de a tekintélyes számbeli növekedés ellenére a beruházások nem voltak jelentős volumenűek; az egyetlen komoly beruházó a Fiat volt egymilliárd dollárral.

A gazdaság után a társadalmat véve görcső alá a szerző kiemeli: „*Az államszocializmus társadalmi félperiferiának minősültek a kapitalista vilárendszerben.*” (Lane 2006: 22.) A transznacionális kapitalista osztály tehát nem tudott létezni a maga valójában, a szocialista országokban nem volt látens képviselője a nemzetközi tőkének, így nem „termelődhetett ki” az új uralkodó kapitalista osztály. Ugyanakkor a hazai politikai és gazdasági elit egymással való kapcsolata egyfelől, a globális és nemzetközi elitel való érintkezése másfelől olyan külső impulzusokat jelentettek, amelyek a társadalmi rendszer változását indukálták. Lane a következőkben az államhatalomnak erre a kihívásra adott válaszára világít rá.

A kutató az állam két funkcióját különbözteti meg. Az elsőt a nemzetgazdaság keretein belül, ahol az állam a kapitalista osztály uralmának eszköze, a másodikat a világ felé, ahol az állam a nemzeti tőke érdekeit védi. Hogy melyik kerül előtérbe, azt az határozza meg, hogy az ország éppen nemzeti vagy nemzetközi érdekeket kíván-e érvényesíteni. Egy nagyon fontos pontjához érkeztünk a tanulmánynak, amelyben Lane aláhúzza, hogy a piactudományokra való áttérés és privatizáció megindítását a nemzetközi politikai elitek kezdeményezték, támogatták.⁷ Szerinte nem a *globális kapitalista osztály*, hanem a politikai elitek közötti – nehezen tetten érhető - szövetség volt a változások mozgatórugója. Született egyrészt egy belső egyezség Gorbachev és Shevarnadze között, másrészt a külső politikai elit képviselői – George Bush, Helmut Kohl, Bill Clinton, Margaret Thatcher – is szöveterkeztek egymással. A fontos szerepet játszó *globális politikai elit* (nem osztály!) alatt a kutató a globális politikai-gazdasági stratégiát alakító emberek csoportját érti. Ide sorolhatók a nemzetközi állami és nem-állami szervezetek (CIA, IMF) vezetői, a globalizációs orientációjú nemzeti politikusok és vezetők.⁸ Lane kiemeli, hogy a politikai elit nemzetközi paktumát nehéz megragadni, tetten érni. Azt azonban a gorbachevi és yelcini politikai elitet vizsgáló kutatása is kimutatta, hogy a vezető politikusok érezték a Nyugat beleszólását a reformfolyamatokba. A gorbachevi érában a politikai elit tagjai egy ún. demonstrációs effektusról beszélnek, amelynek a lényege: Szovjetunió folyamatosan bizonyítani akarta a Nyugatnak, hogy a reformok elkötelezett híve. A kutatás szerint Yelcin idején a politikai elit megoszlott: a kormánytagok negligálták a külföldi befolyást, míg a parlamenti-törvényhozó és- pártcsoporthoz aláhúzták a Nyugat szerepét.

A tanulmány következő részében Lane nevesíti a nemzetközi politikai elitek azon elemeit, amelyek a kapitalista átmenetet kezdeményezték, és az országokon belüli

7 Itt Lane felhívja a figyelmünket, hogy ne keverjük össze a változásokat megindító globális politikai eliteket a globális léptékű kapitalista osztállyal.

8 Példaként egy lábjegyzet erejéig a davosi konferencia résztvevőit hozza fel a szerző.

gazdaság- és társadalmpolitikai átalakításokat irányították. Ezek az IMF, az Európai Unió és az Európa Tanács voltak. Céljuk az, hogy neokonzervatív gazdaságpolitikát és sokszereplős politikai rendszert vezessenek be elsősorban az EU-hoz csatlakozni akaró posztoszocialista országokban. Az EU fontosnak tartotta szabályozni közép- és kelet-európai országokkal való kapcsolatát, ezért már 1990-ben tárgyalásokat folytatott Csehszlovákiával, Magyarországgal és Lengyelországgal. 1993 júniusában elfogadták a globális kapitalista osztály érdekeit kinyilvánító koppenhágai kritériumokat. Ezek szerint, mint tudjuk, a csatlakozni kívánó országokban életképes piacgazdaság kell működjön, amely kiállja a konkurencia és a piaci erők nyomását, valamint az országoknak politikai és gazdasági téren képesnek kell lenniük a tagsági követelmények teljesítésére.

A cikk utolsó része az átmenet társadalmi támogatottságáról szól. A kérdés kibontásához Lane először a két szférából álló civil társadalmat hozza elénk. Az első, gazdasági szinten olyan gazdasági társaságok állnak, amelyeket magántulajdonosok nyereségszerzés érdekében alapítottak. Társadalmi osztályként a polgárság (burzsoázia) áll mögötte. Ezen a szinten találjuk a kapitalizmus legfőbb támogatóit, akik a magántulajdonból tőkét kovácsolnak. A második szférába a társadalmi és politikai szerveződések – civil szervezeteket, pártokat – sorolja a szerző. Ez a színtere az állammal szembeni kritika, illetve tiltakozás kifejezésének⁹. Lane rámutat arra a nem ismeretlen tényre, hogy a civil társadalom a posztoszocialista országokban mindkét téren gyenge lábakon áll. Lévén a polgárság hiányzott az államszocializmus alatt, utána sem képes megfogható osztállyá szerveződni. Ezekben az országokban rendre kevesebb a megtakarítás és a külföldi beruházás, mint a kapitalista államokban. Ezt konkrét adatokkal is alátámasztja a tanulmány. Oroszországgal és Ukrajnával kapcsolatban azt emeli ki, hogy a két országban a kapitalizmus nem alakult ki, a haladást valójában napjainkban is az állam mozgatja.¹⁰ Lane egy korábbi munkájára hivatkozva húzza alá, hogy bár az államszocializmusban a társadalmi kapcsolatok szorosabbak voltak, mint sokan állítják, azok nagymértékben az államhoz kötődtek. Megjegyzi, hogy nem sikerült szerencsésen a felülről irányított és a Nyugat által támogatott civil társadalom kialakítása a szocializmus után. Gyengék maradtak a civil társadalmat fémjelző intézmények, amelyek egyben részint egy demokratikus társadalom tartópillérei, részint legitimitást biztosítanak a demokratikus folyamatoknak.

Konkrét adatokra áttérve mutat rá a kutató, hogy a szakszervezetek kivételével az összes civil szervezet taglétszáma nagyon alacsony marad az átmenet után is. Az emberi jogokkal és a harmadik világ problémáival kapcsolatos szervezetek tagjainak száma törtrésze a nyugati országokban tapasztalt átlagnak, és elmarad az új EU tagországokétól is.¹¹ A transzformáció kapcsán szoktunk vesztesekről és nyertesekről beszélni – emlékeztet Lane. Egyes kutatók szerint az osztály hovatartozás közvetlenül előrejelzi az erőforrások egyenlőtlen eloszlását. Az új tulajdonosi osztály tetemes

9 A kutató mintegy kitérőként beszél néhány mondatban az állam szerepének csökkenéséről és a civil társadalom nemzetközivé válásáról, amely a gazdaság globalizálódása nyomán jelenik meg.

10 Az állam meghatározó és újra teret hódító szerepét erősíti meg például a nagy orosz olajvállalatok újra-államosítása.

11 Lane e helyen az 1999/2000-es *European Values Study* és a 2004-es *European Social Survey* adataira támaszkodik.

előnyhöz jutott, míg a fizikai munkások és parasztok igen sokat veszítettek. Az értelmiség nem sorolható be egyértelműen egyik táborba sem. A reformokhoz való hozzáállás osztály- és időspecifikus is. Az adminisztratív osztály tagjai profitáltak belőle, a tulajdonosi osztályba tartozók valamint az értelmiség szerepe kettős. A reformok ellenzői a posztkommunista országokban az alsóbb rétegekhez tartoznak, idősek és alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek. A rendszerváltó államokban az országos hatókörű önszerveződés – politikai pártok, tiltakozási mozgalmak – igen gyenge lábakon áll, nincsen állandó és népes társadalmi bázisa ezeknek a kezdeményezéseknek. Egy szembeállítás erejéig a kutató megjegyzi, hogy a nyugati demokráciák nagy figyelmet fordítottak a civil társadalom fejlesztésére, ugyanis a politikai stabilitás egyik lehetséges zálogát látták benne. Lane szerint a posztszocialista országokat ehelyett az elítelt egyezsége eredményeként született stabilitás jellemzi.

Az előadást összefoglalandó a következő megállapítások tehetők. A közép-kelet-európai átalakulási folyamatok inkább transzformációnak, mint forradalomnak nevezhetők, hiszen hiányoztak belőlük olyan lényegi elemek, mint az erőszak, a karizmatikus vezetők, az ideológiai alapok, és a vagyonosok ellenálló ereje. A kapitalista átmenet legbiztosabb támogatói elsősorban a tulajdonosi osztály és az adminisztratív osztály tagjai. Mindkét csoport tevékenységére erősen rányomta bélyegét az államszocializmus politikai kultúrája, ideológiájukat nem tudták tisztán artikulálni. A kapitalizmust felülről, központilag hozták létre, a kapitalista ideológia, az intézmények és a folyamatok kialakításában részt vállaltak a transznacionális vállalatok. Lane rámutat a rendszerváltás erős és gyenge pontjaira. Gyengeségként említi, hogy a civil társadalom erőtlensége hívta életre a politikai elítelt paktumát. Az új EU tagországokban a kapitalista osztály jobban megerősödhetett, hiszen ezekben a társadalmakban „*a kapitalista osztály még a szovjet éra előtt eresztett gyökeret*” (Lane 2006: 30). Ezzel szemben a Szovjetunió – Baltikumon kívüli – területén az államszocializmus erősebb volt, belső forradalmi bázissal, kevésbé egységes elítelttel rendelkezett. Így az ún. elítelt paktum megkötése is bonyolultabb volt. Az erőteljes gorbachevi reformokhoz külső, külföldi gazdasági segítségre volt szükség. A civil társadalom gyengesége előidézte a burzsoázia megjelenését, amelynek tagjai értettek a tőkeszerzéshez, politikai ismereteik ugyanakkor hiányosak voltak. Lane zárszava az, hogy nem tekinthető lezártnak a posztszocialista átalakulás, és további rendszerváltozási mozgások várhatók Európa keleti felén.

David Lane szakértelméről és kutatási tapasztalatairól a tanulmány során végig meggyőződhetünk. Számos elméletre és empirikus kutatási eredményre hivatkozik – köztük sajátjára –, érezhetően felülről látja mindezeket. A kelet- és közép-európai országok átalakulási folyamatait vizsgálja a szerző, a kutatás fókuszában a Szovjetunió áll. Néhol érzékletesen kidomborítja az egyes államok sajátosságait (pl. Magyarország és Lengyelország esetében), döntően azonban egységesen és általában beszél az államokról. Ez olykor kicsit nagyvonalúnak tűnik. A terminusokban is kiütközik az egységként való kezelés, hiszen szinte végig posztkommunista országokról beszél a kutató - váltogatva a posztszocialista jelzővel. Bár – elsősorban külföldi szerzők tollából – megszokhattuk, hogy a posztkommunista címkét használják az összes közép- és kelet-európai országra, a rend kedvéért meg kell jegyezzük, hogy ez a jelző nem húzható rá Közép-Európa vagy a Baltikum államaira. Ezzel együtt összességében egy na-

gyon igényes, szerteágazó, kiegyensúlyozott stílusú, saját látásmódot megjelenítő tanulmányról van szó.

A KENTAUR ÁLLAM. UKRAJNA A PERESZTROJKÁTÓL A NARANCSOS FORRADALOMIG¹²

A Golovakha-Panina szerzőpáros tanulmányuk elején több mint húsz évben – a gorbachevi neomeklatúrától a narancsos forradalom utánig – határozza meg a társadalmi átalakulások időintervallumát. Ebből az időszakból bőségesen állnak rendelkezésre a változásokat megfigyelő adatok az ukrán társadalmat illetően.¹³ Ezen kutatások eredményeit foglalja össze nagyon tömören a cikk. A szerzők időrendi sorrendben tudósítanak a társadalom aktuális állapotáról a peresztrojkát és az 1991-es rendszerváltást, az ország nemzeti önállósodási szakaszát jellemezve elsőként. Paninának a szilárd intézményrendszer három összetevőjét emelik ki az említett időszakban: a társadalmi berendezkedést biztosító törvényalkotói alapot, a mindent átfogó intézményi infrastruktúrát és azt, hogy a lakosság túlnyomó többsége elfogadja az ún. szovjet életmódot. A szerzők azon véleményüknek adnak hangot, hogy a volt Szovjetunió egyáltalán nem állt készen a rendszerváltásra, és ennek jelei – a Baltikum kivételével – az összes utódállamban ma is láthatók. Például az önállósodott országok GDP-je nem éri el a szovjet szintet, a politikai vezetés autoriter alapon működik, és ezt a társadalom el is fogadja. Bár a tanulmány Ukrajnáról szól, a kutatók azért beszélnek mégis általánosságban, mert kezdetben az ukrán átalakulási folyamatok alig különböztek a Belorussziában vagy Oroszországban történt változásoktól.

A szerzők felteszik a kérdést, hogy mi volt a kardinális társadalmi változások hajtóereje? Válaszul nem a megszokott indokokra (nemzetközi gazdasági érdekek, afganisztáni háború, nemzeti önállósodási törekvések), hanem két másik tényezőre mutatnak rá: Gorbachev hatalomra kerülésére és a chernobili katasztrófára. Egy fiatal vezetői réteg megjelenése várható volt a hosszas gerontokrácia után, és ez az egységes, államot támogató totalitárius ideológia megkérdőjeleződéséhez vezetett. Az atomrobbanás pedig egy olyan halálos veszélyre irányította rá a figyelmet, amelyet a technológiát kézben tartó felelőtlen emberek jelentenek a társadalomra.

Az intézményi összeomlást segítette további három tényező: a „*gazdaságilag hatékony és ideológiailag egységes*” Nyugat nyomása, a szocialista tábor önállósulási törekvései valamint a nyugatellenes harmadik világ támogatását jelentő terhek, amelyek a szovjet gazdaságra nehezettek. A szerzők szerint a szovjet államnak lett volna lehetősége megőriznie hatalmát, mégpedig úgy, hogy teljesen elzárkózik a gorbachevi peresztrojkától, ahogyan azt Andropov¹⁴ tette; vagy ahogyan azt Kínában – mutatis mutandis – megfigyelhetjük. A hetvenes évek kutatási eredményeihez visszanyúlva

12 Lásd Golovakha-Panina 2006.

13 Több adatfelvételt külföldi projektekhez kapcsolódva bonyolítottak le. Az együttműködő országok: Magyarország (Simon J., Bruszt L.), USA: 1991–1992, Svájc: 1992–1994, USA: 1993–1996, Franciaország: 1994–1997, USA: 1996–2005, Oroszország: 1998–2006, Lengyelország: 2001–2004.

14 A szerzők megemlítik, hogy az oroszok, ukránok és beloruszok köztudatában Juriy Andropov egyike volt a legszimpatikusabb szovjet vezetőknek.

jegyzik meg, hogy a magas társadalmi státusz igények a szociális rendszerrel való elégedetlenséghez vezettek a munkakezdők körében. Ők ugyanis tömegesen olyan állást szerettek volna betölteni, amely a társadalmi hierarchia magasabb szintjére juttatja őket. A szovjet vezetés ezért kénytelen volt némi társadalmi-gazdasági szabadságot adni a feltörekvő kohorszoknak. Ez az út nem vonzotta ugyanakkor a tehetséges értelmiségieket, akiknek David Lane szerint is nagy szerepük volt a rendszerváltásban – vélik a szerzők. Annyival egészítik ki a lanei álláspontot, hogy a tudós és alkotó értelmiségiek között ugyanakkor káderek is akadtak.

Ukrajna sajátos szerepére áttérve a szerzők aláhúzzák, hogy az ukrán hatalmi elit, a demokratikus ellenzék és a lakosság többsége az ország függetlenné válását támogatta. A posztkommunista átmenet gyakorlatilag minden társadalmi intézményben kárt tett, szétrombolt olyan, a társadalmi rendet szavatoló alkotóelemeket, mint a törvényesség és a szervezeti infrastruktúra. Ezzel egyidejűleg a törvényes rend olyan védjegyei tűnnek fel, mint az államfői hatalom, többpártrendszer, magántulajdon, magánvállalatok. Megjelenik az új legitim intézményi infrastruktúra is, amely - paradox módon - nem testesítette meg a demokratikus társadalom normáit. A hatalmi elit nem volt kész az ellenzékkel és a társadalommal való párbeszédre, a törvényhozói hatalom továbbra is a végrehajtótól függött, a kultúra, tudomány és képzés, mint a gazdaság ún. maradék szektorai működtek. A szerzők így fogalmaznak: „... *Ukrajna annyira állt készen a régi intézményi rendszer lerombolására, mint amennyire nem volt felkészülve az új felépítésére*” (Golovakha–Panina 2006: 37).

A tanulmány második része az 1992-1994 közötti időszakról szól. Első látásra Ukrajnában 1992 elejére kialakult a demokratikus piacgazdaság elindításához szükséges intézményrendszer. Emellett egy sajátos ukrán, a baltitól, oroszról, kaukázusitól, közép-ázsiaitól eltérő modell jött létre. A belorusz és kazah berendezkedéshez hasonlóan egy „félíg nyitott” vagy „zárt-nyitott” társadalomról beszélhetünk szocialista beállítottságú kommunista ideológiák nélkül; a gazdaság államilag szabályozott, de lassanként piaci jegyekkel ruházódik fel. Érthető módon ez a „politikai-gazdasági kentaur” nem élhetett sokáig. Az átmenet első szakaszában a lakosság nagy része a szegénységi küszöb alatt élt, és az emberek a fizikai túlélésért küzdöttek. A modell mégis fenntartható volt, hiszen nem konfrontálódtak békétlenül a különböző politikai erők, nem törték ki lázadások, nem folyt vér – éppen ezért Leonid Kravchuk elnök sikeresnek könyvelhette el belpolitikáját. A lakosság egyébként félelemben élt: félt a konstruktív társadalmi konfliktusoktól, ami megnehezítette a társadalmi-gazdasági krízis átélését. Az emberek többsége deklaráltnan támogatta a demokratikus államberendezkedést és a piacgazdaságot, a valóságban azonban a régi rendszer elvei szerint élte életét.

Nem lehet szó nélkül hagyni a differenciálódott politikai elit szerepét az átmenet elején. Ennek során az elit a hatalmi pártra és az ellenzékre oszlott fel. A szerzők megállapítása szerint a társadalom felett gyakorolt állami kontroll mértéke szoros összefüggésben áll a bel- és külföldi elit rétegződésének szintjével. Az átmenet után konfliktus keletkezett egyrészt a régi és új elit, másrészt az elit és a társadalom között, és ez feszültségekhez vezetett a poszttotalitárius társadalomban. A régi nomenklátúra megőrizte a gazdasági hatalmat, az új elit pedig a nemzetállam függetlenségére épülő ideológiai hatalmat tartotta kézben. A magát ellenzékinek valló tucatnyi párt nem volt képes valódi ellenzéként működni. A hatalmon levő párt pedig könnyedén feláldozta ideológiáját és önálló politikai karakterét. Végül során létrejött „a párt és a nép egysé-

Szociológiai Szemle 2008/2.

ge”, amely egységben a párt folyamatosan gondoskodott arról, hogy a társadalomban sok vagyontalan ember legyen, a nép pedig támogatta a pártot attól félve, hogy elveszíti a szocializmus vívmányait, és eközben alamizsnát várt az államtól. A korszak lezárásaként a széles társadalmi rétegek tehetetlenségének okait vizsgálják a szerzők: „*Míg az új nomenklátúra és a nemzeti-demokratikus elit olyan 'centrista barikád' emelt, amely felfogta a társadalmi támadást, addig a jobboldali nemzeti és baloldali kommunista radikálisok ... éppen egymás közötti éles csatározásukkal csökkentették robbanásveszélyes szélsőségeségüket*” (Golovakha–Panina 2006: 41). Ezért egyik sem tudta érdekeik képviselésével azokat marginális és lumpen rétegeket mozgósítani, amelyek akadályozták egy lehetséges társadalmi tiltakozást.

Az önálló ukrán állam harmadik korszaka 1994–1998 közé esik, amikor *kettős intézményi rendszer* alakult ki. A függetlenség első éveiben gyakorlatilag nem hoztak létre új legitim intézményeket Ukrajnában, ehelyett a régi, reinkarnálódott intézmények egyre aktívabban kezdtek működni az új társadalmi körülmények között – húzzák alá a kutatók. Újjászületés jellemzi például a régi nomenklátúrát, amely gyakorlatilag anyagi, presztízsbeli és morális veszteség nélkül tevékenykedett tovább. Kentaur államnak nevezik azt a jelenséget, hogy Ukrajna a szándékok szintjén fejét a Nyugat felé fordítja, testével azonban a szocializmus jegyében cselekszik. Érzékletesen, táblázatos formában állítják szembe a nemzeti önállósodási szakaszt a kettős intézmények időszakával:

1. táblázat Ukrajna a nemzeti önállósodás és a kettős intézményi rendszer idején

Szempontok ¹⁵	1991–1992 eleje Nemzeti önállósodás	1994–1998 Kettős intézményrendszer
Gazdasági orientáció	A gazdaság piaci mechanizmusokkal való szabályozása	A termelői szektor állami támogatása
Társadalmi támogatottság	Az állam függetlenségének tömeges támogatása	A reintegráció támogatása
A kommunista párt szerepe	Elveszti társadalmi tömegbázisát	A legfőbb ellenzéki erő, a hatalomra pályázik
Felelősség	A krízisért a kommunista pártot teszik felelőssé	A felelősség a demokratikusan megválasztott hatalomé

A szerzők visszatérnek arra a kérdésre, hogy az ukrán társadalom miért kerülhette el „a kommunista messiás 'második visszajövetelét’”. Erre a következő magyarázatot adják: a szovjet társadalmi intézmények elvesztették törvényességüket, de megtartották hagyományos legitimitásukat. Az emberek ugyanis elfogadták például az állami tulajdonú nagyvállalatokat, az oktatás, egészségügy, tudomány, művészet változatlan rendszerű állami irányítását. Másrészt a szovjet fekete gazdasági megoldások, a kettős morál és a korrupció is beszüremkedtek az új, átmeneti társadalom törvényes intézményei közé. Így a társadalom széles rétegei ambivalens érzéseket tápláltak a kialakult régi-új rend iránt. A fent bemutatott jelenséget „intézményi hiper teljesértékűségnek”

15 A tanulmányban eredetileg a táblázat két jobb oldali oszlopa szerepelt, a szempontrendszer saját kiegészítés eredménye.

keresztelik el. Klasszikus példaként az ukrán képviselőket hozzák fel, akik egyszerre tevékenykednek az üzleti világban és a politikában. A kettős intézményi rendszer keretei között végül az egész társadalom békére lelt: míg az új aktív társadalmi szereplők nem akarták kimozdítani egyensúlyából a társadalmat, és a kommunisták visszatérését sem kívánták, addig a régi rendszer fiai minél több hatalmat igyekeztek átmenteni az új kettős struktúrába. A felsorolt társadalmi folyamatok egyre romló gazdasági helyzetbe ágyazódtak csökkenő GDP, magas munkanélküliségi ráta, romló életszínvonal, pesszimista lelkiállapot, jelennel való elégedetlenség, jövőben való bizonytalanság kísértében. Az ország a maga módján mégis araszolt előre. Elfogadták ugyanis az Alkotmányt, megindult a tömeges privatizáció,¹⁶ pénzreformot vezettek be.

A tanulmány következő része az 1999-2004 közötti időszakot veszi górcső alá, amelyben egy új intézményi krízis bontakozik ki, a végén pedig kitör a narancsos forradalom. Leonid Kuchma első, 1994-ben kezdődő elnökségi periódusát a politikai stabilitás és a gazdasági nehézségek, míg a másodikat gazdasági növekedés és politikai viharok fémjelezték. A kutatók felteszik a kérdést, hogy mi vezetett a társadalom erőteljes kuchmaellenes hangulatához? Szerintük ez abban gyökerezik, hogy ellentmondás keletkezett az intézményrendszer illetve az aktív társadalmi rétegek elvárásai és a politikai ellenzéki elit érdekei között. Az első Kuchma ellen intézett támadás 2001-ben még megbukott, ugyanis az elnököt kvázi megtartotta a kettős intézményrendszer. Ezen túl a gazdasági mutatók lassú javulása ellenére a lakosság többsége még saját megélhetésével volt elfoglalva, nem maradt ereje és érdeklődése a magas politikával foglalkozni. 2004-re megemelkedett az életszínvonal, az emberek mindennapi gondjaikból kitekintve véget szerettek volna vetni a Kuchma-korszaknak. Ekkorra érzeteti hatását a kettős intézményrendszer infrastrukturális és normatív túlterheltsége, ami az elhagyatottság és a társadalmi helyzettel való elégedetlenség érzetét kelti a társadalomban. Ezen érzésekre az ellenzék által hangoztatott jelszavakban találtak választ: „A banditák kerüljenek börtönbe!”, „A hatalmat el kell választani az üzlettől!”.

A szerzők ezek után röviden áttérnek a narancsos forradalomra. Először kiemelik, hogy a forradalom után frissiben végzett felmérés szerint Ukrajnában a köztudat erőteljes demokratizálódása ment végbe, azaz nőtt a köztársasági elnökbe, a kormányzatba, a többpártrendszerbe és vezetőkbe vetett bizalom, a megkérdoztetek hittek abban, hogy az egyszerű emberek beleszólhatnak az országban végbemenő politikai folyamatokba; pozitív jövőképet rajzoltak az ország sorsáról. Egy évvel később, közvetlenül a 2006. áprilisi választások után azonban kisebb mértékű demokratikus beállítódást mértek, így szerintük a 2005-ös hangulat csak egy kilengés volt a demokrácia irányába. A forradalmi elvárásokat összetörte a valóság.

Az utolsó részben a szerzők a narancsos forradalom társadalomra tett hatását vizsgálják az azóta lezajlott kutatások tükrében. A két kutató az egy éven belüli feltűnő hangulatváltozásra fókuszál. Míg az emberek lelkiállapotát 2005-ben az optimizmus, a bizalom, az öröm, az elégedettség fémjelezte, addig egy évvel később a nyugtalanság, a félelem és borúlátás. Az egyéni lelkiállapot mellett romlott az állami intézmények és politikai vezetők megítélése is. Utóbbit az elnökben való csalódottsággal, tevékenységének nem túl kedvező megítélésével hozzák összefüggésbe a cikk írói.¹⁷ Mint emlí-

16 A folyamat valóban eredményesnek mondható, ugyanis 1998-ra a vállalatok többsége magánkézbe ment át – mutatnak rá Paninaék.

tették, nemcsak az elnöki intézmény tekintélye romlott, hanem a végrehajtói hatalomé valamint a képviselői- és többpártrendszeré is. Ennek okát abban látják a szerzők, hogy az emberek csalódtak a narancsos forradalom vezetőiben, a megkérdezettek 15%-a kezdetben támogatta őket, majd elfordult tőlük. Ludvig (2007) szerint a forradalmi erők támogatottságának visszaesése annak is betudható, hogy a vezetők korábbi ígéretükkel ellentétben nem tudták megtisztítani például a politikai életet, nem léptek fel a korábbi hatalom gazdasági visszaéléseivel szemben. A szelektív társadalmi emlékezetre mutat rá, hogy 2006-ban több mint 10%-kal többen mondták azt, hogy soha nem támogatták, és most sem támogatják a narancsos forradalmat, mint egy évvel korábban. Egy év alatt megháromszorozódott azok száma, akik a forradalom vesztesei-nek érzik magukat.

A következőkben a szerzők újabb adatokkal bombázzák az olvasót arról, hogy 2004–2006 között egyre negatívabbá vált a föld, valamint a kis- és főleg a nagyvállalatok privatizációjához való hozzáállás. Paninaék érzékeltetik, hogy az ukrán közvélemény „a keleti geopolitikai vektor” irányába mozdult el, nőtt a NATO-ba való belépést ellenzők száma. Kissé ambivalens, hogy a lakosság az Európai Unióba való belépést ugyanakkor támogatja.¹⁸ Az emberek ötöde kettős elkötelezettségűnek tűnik: a Nyugat és Oroszország felé való közeledést egyaránt elfogadhatónak tartja. Egy újabb ellentmondásra hívják fel figyelmünket a szerzők: a geopolitikai irányultság nincs összhangban a megkérdezettek pártszimpátiájával, illetve a támogatott párt programjával. Például a Mi Ukrajnánkat és Viktor Juschenkot támogatók valamint a Julia Timosenko Blokkjára szavazók nagyjából harmada-harmada viszonyul kedvezően egy orosz-belorusz unióhoz való csatlakozáshoz. A 2006-os hangulatváltás a szerzők szerint annak a számlájára írható, hogy az emberek csalódtak az új hatalomban: a forradalom után nem kaptak meg mindent és azonnal, amit vártak. Ez a csalódás annak ellenére él az emberekben, hogy anyagi körülményeik javultak az utóbbi időben.¹⁹ A kutatók azonban nem elégszenek meg a csalódás-magyarozással, szerintük a valódi okok mélyebben gyökereznek. Úgy látják, hogy az ukrán társadalom értékvákuumban él: a régi szovjet értékrendszer felbomlott, de még nem alakultak ki helyette az új demokratikus alapelvek. Hiányoznak azok a norma- és értékalapok, amelyek kijelölik, mi a jó és mi a rossz, miért jár jutalom, és miért büntetés. Ezek a körülmények a társadalom döntő többségét az „anomikus értékvesztés” állapotába sodorták. Ezért a közösség a tradicionális értékek alapjain igyekszik újraalkotni a társadalmi rendet. Erre a hatalomra kerülők nagyon jól ráéreztek, amikor az archaikus értékeket méltatják, amikor megpróbálják a vallást beépíteni az állami oktatási rendszerbe.

A tanulmány lezárásaként a szerzők kiemelik, hogy a magát demokratikusnak nevező narancsos forradalom kulturális-etnikai forradalom is. Úgy vélik, hogy a történelmi identitás²⁰ nagyon fontos elem a forradalom utáni társadalmi helyzet

17 A szerzők itt kitérnek arra, hogy 1998 óta tízfokú skálán mérik Ukrajna, Oroszország, Belorusz és az USA elnökeinek elfogadottságát. Eszerint 2004-ben L. Kuchma elnök – B. Yelcinhez hasonlóan – arcpírítóan kevés, 3,2 pontot kapott, míg G. W. Bush 4,5 ponttal jutalmazták. V. Juschenkot 2005-ben 6 pontra értékelték, azonban 2006-ban ez az érték újból csökkent (3,8 pont), miközben V. Putyin és A. Lukasenka megítélése javult.

18 2006-ban ez 61%-ot jelent, az orosz–ukrán–belorusz uniót ugyanekkor a megkérdezettek 64%-a pártolja.

19 A megkérdezetteknek saját bevallásuk szerint 45%-kal nőtt a fizetése, illetve nyugdíja, ösztöndíja.

vizsgálatakor. Ez a történelmi emlékezet földrajzilag széttagolja Ukrainát: míg az ország nyugati része szeretne kikerülni az orosz befolyás alól, és Kelet-Ukrajna társadalmi-kulturális egységet érez Oroszországgal, addig a Centrum próbál egyensúlyozni a kettő között. Közép-Ukrajna a kettős meghatározatlanság állapotában mégis a Nyugat felé húz. Paninaék rámutatnak a politikai elit felelősségére: úgy nem lehet demokratikus alapokra helyezni egy országot, hogy a hatalmon levők is megszegik a törvényeket. Azt gondolják, hogy az ország vezetőinek ellenőrizniük kell a törvények következetes betartását, és a maguk személyes példájával kell meggyőzniük a társadalmat.

A kutatók nagy vállalkozásba kezdenek, amikor Ukrajna utóbbi hős évének történelmi-politikai eseményeit és azok hatásait kívánják összefoglalni. Úgy gondolom, hogy vállalkásukat sikeresen végigvitték. A cikk egy sor, kutatói és laikus szempontból egyaránt izgalmas ismeretet nyújt az olvasónak. Mindezt kellemes stílusban teszik. Nyelvezetüknek élvezetessége mellett árnyoldala is van: sok képet és irodalmi hasonlatot használnak, ami emeli a megfogalmazás színvonalát, viszont nehezíti a megértést és a tudományos megállapítások közérthetőségét. Előfordulnak benne kíméletlenül hosszú gondolatmenetek, négy-öt soros mondatok, sőt találkozhatunk egy tíz sorossal(!) is. A szóhasználatot nem tekintve, önmagában már ez a mondat hosszúság szétfeszíti a tudományos stílus kereteit. Úgy érzem, hogy sokszor nem csupán tényeket szeretnének közölni, hanem a szavak játékát is beleviszik a szövegbe. Ez nagyon élvezetes, de kevésbé informatív. A tanulmány negyedik része egy váltást jelent ebben a tekintetben, megjelenik a lényegre törőbb fogalmazásmód.

A cikk fényét emeli, hogy több új és találó fogalmat vezetnek be. Olyanokat, mint politikai-gazdasági kentaur berendezkedés, kentaur állam, a kommunista messiás második visszajövele, intézményi hiper teljes értékűség. Bár egy gyakorlatias, sok empirikus adattal szolgáló tanulmányról van szó, mégis szó érheti a ház elejét a hivatkozások szűkössége miatt. Az elején „ömlesztve” tételesen felsorolják a kutatásokat, amelyek eredményeit használják, de a főszövegben csak elvéve hivatkoznak hazai vagy nemzetközi kutatókra, kutatásokra. A név szerinti hivatkozás összesen három alkalommal fordul elő, ekkor Lanet, Inglehardtot, és Seredát említik. A konkrét empirikus adatok segítségül hívása kiegyensúlyozatlan. A tanulmány első felében gyakorlatilag nem fordulnak kutatási adatokhoz, a második részben azonban nagyon sok százalékos megoszlással terhelik a szöveget. A David Lane-cikk ehhez képest sokkal kiegyensúlyozottabb, és a brit szerző nem fukarkodik a hivatkozásokkal sem. Mindezen kritikákkal együtt egy nagyon fontos, magas színvonalú, átfogó, az ukrán társadalmat sok oldalról bemutató tanulmányról van szó.

HŰSÉG VAGY HŰTLENSÉG? A KAPCSOLATOK DINAMIKÁJA AZ UKRÁN PARLAMENTBEN²¹

Az utóbbi években megszokhattuk, hogy az ukrán politikai és közélet hangos az éles vitáktól: privatizációs botrány, a parlament és az államfő szembehelyezkedése,

20 A terminust egy V. Sereda nevű lvovi szociológustól kölcsönözték.

21 Lásd Gorbachik-Zhulkevskaya 2006.

kormányválság, a parlament feloszlatása, előrehozott parlamenti választások, kormányalakítási nehézségek. Az aktuális viták mellett mind a politikai elit, mind az ukrán közvélemény megosztott, a közhangulatra rányomja bélyegét a kettősség: maradni Oroszország vonzásában vagy a Nyugat felé elköteleződni? A nagypolitika színpadán ez a dilemma kirajzolódni látszott az Ukrajna gázellátása, az Egységes Gazdasági Térség, a WTO-tagság és a NATO-csatlakozás körüli vitában (Ludvig 2006). Az ukrainai pártpolitikában – a kép árnyalása nélkül, leegyszerűsítve – a két „narancsos” erő (Viktor Juschenko államfő és a Mi Ukrajnánk valamint Julia Timosenko Blokkja) a Nyugat-Európához való kötődést kívánja erősíteni Oroszország háttérbe szorításával; míg Viktor Janukovich volt kormányfő, a Régiók Pártja vezetője szoros orosz kapcsolatait kiaknázva oroszbarát politikát folytatna. Ukrajna Európai Unió csatlakozásának támogatása az egyetlen komoly kérdés, amelyben a Mi Ukrajnánk, a Régiók Pártja és Julia Timosenko Blokkja, a három nagy párt egyetért. Az ország megosztottsága a választópolgárok viselkedésében is visszatükröződik. Ha például az emlékezetes 2004. évi végi elnökválasztást vesszük alapul, a két politikus támogatói egy nyugat-kelet, illetve ukrán-orosz nyelvhasználat határvonalat húznak az országban: míg a nyugati régiók – például Lvov, Ivano-Frankovsk, Vinnica, Zhitomir és az oroszajkú Kijev – Juschenko mellett voksoltak, addig a nyugati területek – Lugansk, Donetsk, Dnepropetrovsk, Harkov, Krym – Janukovichra szavaztak.

2006 tavaszán szabályosan lebonyolított parlamenti választásokat tartottak Ukrajnában. Néhány hónapon belül azonban kiderült, hogy a köztársasági elnök és a kormány nem tud együtt dolgozni. A kialakult politikai krízist sehogyan sem sikerült orvosolni, ezért 2007. szeptember 30-ára előrehozott parlamenti választásokat írtak ki. A választások után négyhónapnyi egyeztetést követően sikerült kormányt alakítani és kiegyezni a miniszterelnök asszony személyében. A Mi Ukrajnánk és a Timosenko blokk kormánybeli együttműködése azonban változatlanul ingatag lábakon áll. Az állandó politikai bizonytalanság és a kormány nagyarányú szociális költsége meghozta gazdasági „gyümölcsét” is: 2006-ban például a GDP növekedése 3% körülire esett vissza.²² A gazdaságban ugyanakkor pozitív irányba mutató változások is megfigyelhetők. Ukrajna a térség egyik legdinamikusabban fejlődő állama, megelégnél a külföldi befektetők érdeklődése az ország iránt, mérséklődött az infláció, csökkent a munkanélküliség, az árnyékgazdaság elleni harc sikeresen folytatódik (Ludvig 2007).

Mint tudjuk, az ukrainai képviselőcsoport- és pártpaletta igen változatos. Az 1998-as parlamenti választásokon például 49, 2002-ben 62, 2006-ban 45, a 2007-es előrehozott választásokon pedig 20 párt és blokk vett részt. Az alkotmánymódosítás²³ értelmében 2006-tól mind a 450 képviselő pártlista alapján kerül be a törvényhozó testületbe. A politikai élet mozgalmasságát és instabilitását húzza alá az a tény is, hogy a miniszterelnökök viszonylag gyakran váltják egymást Ukrajnában, az elmúlt tizennyolc évben húsz kormányfő fordult meg az ország élén. Közülük hárman – Vitaliy Masol, Viktor

22 2001-ben például 9%-os, 2002-ben 4,6%-os, 2003-ban 9,3%-os, 2007-ben pedig 6,5%-os GDP növekedést jegyeztek. A World Bank előrejelzése szerint a növekedés 5,5%-os lesz 2008-ban

23 Az ukrainai parlament – hivatalos nevén *Verkhovna Rada Ukrainy* (Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa) – egyébként 1996. június 26-án fogadta el Ukrajna Alkotmányát, 2004. december 8-án pedig jelentősnek mondható módosítást eszközölt rajta. Ezen 2006-ban életbe lépő módosítás eredményeként Ukrajnában fél-elnöki rendszert vezettek be (Fedinec 2007).

Janukovich és Julia Timosenko – két alkalommal is betöltötték ezt a posztot.²⁴ A folyamatosságot a köztársasági elnök intézménye szavatolja. A leghosszabb ideig Leonid Kuchma viselte ezt a tisztséget tizenegy éven át 1994-2005 között. Mindhárom államfő más közjogi méltósági szerepkört is betöltött: Leonid Kravchuk másfél év után az országgyűlés elnöki székéből ült át az államfőibe 1991-ben, Leonid Kuchma szűk egy évig volt miniszterelnök 1992-93-ban, míg Viktor Juschenko jelenlegi államfő 1999-től másfél éven át töltötte be a kormányfői pozíciót.

Az általános bevezető után térjünk át a konferencia Elitek szekciójában elhangzottakra. A szerzők a Verkhovna Rada struktúráját és annak változását térképezik fel a társadalmi kapcsolatháló elemzés eszköztárát alkalmazva az országgyűlés negyedik összehívásának időszakában 2002-2006 között.²⁵ A parlamenti frakciók és csoportok kapcsolatát a képviselők átülésén keresztül ragadják meg azt tételezve, hogy amikor egy képviselő egyik frakcióból a másikba ül át, egyben kapcsolatot is teremt a két csoport között. A frakcióváltás történhet közvetlenül, amikor a képviselő egyszerűen frakciót változtat (A-ból B-be), vagy közvetetten, amikor az illető közbeiktat egy pártot, csoportot, és aztán lép be egy harmadikba (A-ból C-be, majd C-ből B-be). Két csoport közötti kapcsolat annál erősebb, a strukturális egységek annál jobban „ismerik egymást” – mondják -, minél nagyobb számú tagcsere figyelhető meg közöttük.

Mint említettük, elemzésük a negyedik ciklusra, Vladimir Litvin parlamenti elnökségének időszakára terjed ki. A frakciók, pártok és képviselőcsoportok fent említett sokszínűségét húzza alá, hogy a frakciókban a négy év során összességében harminchét(!) hosszabb-rövidebb életű képviselőcsoport és párt fordult meg. 2006 márciusára mérséklődött a pártkavalkád, de még így is tizenhárom képviselőcsoport és frakció foglalt helyet az országgyűlésben.²⁶ Érezhető, hogy számottevő változások következtek be a parlamentben: pártok és képviselőcsoportok alakultak és szűntek meg, frakciók bomlottak fel és formálódtak újra. Ezen túl gyakorlatilag folyamatos a képviselők vándorlása egyik frakcióból a másikba. A parlamentben négyszer ment végbe jelentősnek mondható szerkezeti átalakulás az említett időszakban, és ez természetesen nem hagyta érintetlenül sem a parlament pártstruktúráját, sem az egyes pártok összetételét.²⁷

24 Masol 1990. június 28–október 17. és 1994. június 16–1995. március 6. között, Janukovich 2002. november 21–2004. december 7. és 2006. augusztus 4–2007. november 23. között volt miniszterelnök. Janukovich nevével fémjelezhető a 2004. december 28–2005. január 5. közötti néhány nap is. Timosenko, Ukrajna 2007. december 18-án kormányválság után megválasztott miniszterelnöke korábban 2005. február 4–szeptember 8. között viselt hasonló tisztséget. Ezen felül Nikolaj Azarov kétszer töltötte be a miniszterelnöki posztot áthidaló megoldásként 2004. december 7-december 28. és 2005. január 5–január 24. között.

25 Az új ukrán parlamenti időszámítás egyébként 1990. március 30-tól, a független Ukrajna parlamentjének első megválasztásától datálódik. Az első ciklus munkáját 1990. május 15-én kezdte meg. A Verkhovna Rada 2007. szeptember 30. óta hatodik összehívását éli.

26 A tizenhárom frakció közül öt (a kommunistáké, a Viktor Juschenko államfő nevével fémjelezhető Mi Ukrajnánk, a Juriy Zagorodnyy vezette (Egyesült) Ukrajnai Szociáldemokrata Párt, Julia Timosenko Blokkja, az Ukrajnai Szocialista Párt Aleksandr Moroz vezetésével) az elemzett időszak kezdetétől, 2002-től jelen van. Hármat (Nemzeti Párt, Ukrán Nemzeti Párt, Ukrajnai Vállalkozók és Iparosok Pártja Anatolij Kinah irányításával) 2004-ben alapítottak, az öt legfiatalabb pedig 2005-2006. fordulóján kezdte meg munkáját. A 2006-os választásokat követően a „legidősebb” frakciók közül négy újból bekerült a parlamentbe, ezek: a kommunisták, a Mi Ukrajnánk, a Julia Timosenko Blokk és az Ukrajnai Szocialista Párt.

A képviselőcsoportok és frakciók taglétszámában bekövetkező változások követéséhez Gorbachikék megalkottak egy -1 és +1 között szóródó mutatót, amelynek negatív értéke negatív vándorlási egyenlegre utal, míg a pozitív előjel a csoport méretének növekedését jelenti. A parlament negyedik ciklusának végét és tizenhárom frakciót, illetve csoportot alapul véve azt kapták, hogy hat csoport taglétszáma nőtt, hat csoporté csökkent, míg a Reformok és Rend Párt frakciójáé változatlan maradt. Pozitív egyenleggel zárták az időszakot Julia Timosenkoék, a szocialisták, Litvinék, az Ukrajna Régiói frakció valamint a két magát nemzetinek nevező párt. Ezzel szemben vérvesztéssel könyvelhetett például a Mi Ukrainánk vagy a szociáldemokrata frakció. Az átjárások okait kétféleképp magyarázzák a szerzők. Egy csoport elhagyása egyfelől utalhat a képviselő gyenge ideológiai identitására és elköteleződésére, másfelől megfelelő helyzet felismerési és alkalmazkodási készségről is tanúbizonyságot tehet.

Az empirikus elemzést folytatva a szerzők kiemelik, hogy a legnagyobb strukturális autonómiával rendelkező, azaz az átülésekből nagyjából kimaradt három frakció a kommunistáké, a szocialistáké és a szociáldemokratáké az időszakban. A pártok parlamenti kapcsolathálózatban elfoglalt helyének körvonalazásához bevezetik a centralitás hármast fogalmát. A középpontosság egyrészt a más képviselőcsoportokkal ápolttal mind közvetlen, mind közvetett kapcsolatokat, másrészt a csomóponti elhelyezkedést, illetve közvetítői szerepet jelenti. Más szóval, a középpontosság első aspektusa a csoportok (szerkezeti egységek) közötti átjárást, a tagok helyválttatását takarja. A második szempont az előbbin túl az „ismerős ismerőse” vándorlásban betöltött szerepére is rávilágít. A centralitás harmadik eleme egy tágabb értelmű, az egész parlamentre kiterjedő közvetítő funkcióra vonatkozik.

Ha a vizsgált időszak utolsó felét, 2005-öt vesszük alapul, Julia Timosenko Blokkja foglalja el az egyik centrális helyet a parlamentben. A blokk középpontosságát támasztják alá a pártokkal való közvetett és közvetlen kapcsolatainak száma és a kapcsolatközvetítés mértéke is. A szerzők értelmezésében ez a kulcspozíció a Julia Timosenko kormányfői jelölését övező egyetértésnek tudható be. Érdekes módon a Timosenko blokk 2002-ben mindössze három másik csoporttal illetve frakcióval állt kapcsolatban, míg az időszak vége felé, a Miniszteri Kabinet átalakításáról szóló döntés után jelentősen megnőtt a Blokkból átülők és azon csoportok száma, amelyekkel a szervezet így kapcsolatba került. A pártközi szerepvállalást kivéve a központosság hasonló időbeli erősödése figyelhető meg az Ukrajna Régiói Párt esetében. A Mi Ukrainánk frakció valamivel alacsonyabb centralitás mutatókkal rendelkezik a fent említett két szervezethez képest. A Kommunista Pártfrakció és a Szocialista Párt centralitása közepes mértékű, azaz a frakciók és csoportok legalább felével kapcsolatba kerültek. A szerzők Granovetter, illetve Burt mentén feltárják az egonetben fellelhető strukturális lyukakat, amelyeket a következőképp konceptualizálnak: a kapcsolatok hatékonysága, korlátok, hierarchia. A leghatékonyabb kapcsolatokkal a szerzők olvasatában a Mi Ukrainánk, a Kommunista Párt, Julia Timosenko Blokkja, az (Egyesült) Ukrajnai Szociáldemokrata Párt és Litvin Nemzeti Blokkja rendelkeznek. A második mutató azokra a korlátokra mutat rá, amelyeket a kisszámú kapcsolatok képeznek az ego kö-

27 Ezek az átalakulások időben 2002. május–július, 2002. augusztus–szeptember, 2004. október–2005. augusztus valamint 2005. szeptember–2006. március közé tehetők.

rül. A vizsgálat adatai szerint a legönállóbb tömörülésnek a Mi Ukrajnánk mondható, míg Julia Timosenko Blokkja kevés függetlenséget mutatott. A hierarchia elnevezésével illették azt a jelenséget, amikor az egyén kapcsolathálója hatékonyságát egy bizonyos aktor korlátozza. Ha az egonet sok olyan önálló kapcsolattal rendelkezik, amely korlátozó erőt jelent, akkor a hierarchia minimális szintjére lehet következtetni. Ha találunk egy olyan erős kapcsolatot, amely gyakorlatilag megbénítja az egyéni kapcsolatháló működését, akkor a hierarchia szintje a maximumhoz közelít. Az adatok tanúsága szerint a szocialisták és a kommunisták kapcsolathálója korlátozódik a legkevésbé egyetlen frakcióra, ők relatíve „szabadok”. Mint korábban láttuk ez a két párt magas strukturális önállóságot tudhat magáénak. A szerzők feltérképezik azokat a szereplőket, akik hidat képeznek a különböző csoportok között, és ezzel elősegítik a kapcsolatháló egészének integritását. Az ismertebb parlamenti kulcsszereplők közül a következők töltötték be híd szerepet: az időszak második periódusában az Egységes Ukrajna és a Mi Ukrajnánk, a harmadikban a Néppárt, a negyedikben Julia Timosenko Blokkja és az Ukrajna Régiói Blokk, valamint a Mi Ukrajnánk és a Néppárt.

A kutatók a következő általános tendenciákra mutatnak rá az ukrán parlamentben a negyedik ciklusban. Először is, a különböző politikai erők alkotta nagyobb frakciók hajlamosak strukturális egységekre bomlani a pártjellemzők mentén. Ez a tendencia figyelhető meg a szétesett Egységes Ukrajna valamint az átalakult, ellenzékiből kormánypártivá lett Mi Ukrajnánk esetében. Másodszor azt figyelték meg, hogy a kikristályosodott ideológiával rendelkező frakciók kevésbé „vonódnak be” a parlamenti kapcsolatokba, képviselőik száma viszonylag állandó, azaz kevés átvjárás figyelhető meg körükben. Ezt erősíti meg az a tény, hogy a közös érdekeken – és nem közös ideológiai alapokon – nyugvó képviselőcsoportok közül mindössze egy, Litvin Nemzeti Blokkja folytatta munkáját a 2006-os választások után is. Ezen túlmenően kimutatták, hogy a képviselőcsoportokkal ápolt közvetlen vagy közvetett kapcsolatok erőforrással szolgálnak az illető pártnak: szélesítik a csoport lobby lehetőségeit. Erre kiváló példa Julia Timosenko Blokkja, amely frakció hálózati erőforrásai révén igen erős parlamenti támogatást szerzett Julia Timosenko miniszterelnökké választása során 2005 februárjában.²⁸ Végül aláhúzzák, hogy egy parlamenti képviselőcsoport ereje nemcsak a többi csoporttal való kapcsolatainak mennyiségével mérhető, hanem például az autonóm kezdeményezések és cselekvés, illetve a szervezeti hálózati kontroll elkerülésének lehetőségével is.

Gorbachikék cikke lehetőséget nyújt arra, hogy belülről nyerjünk betekintést az ukrán parlament életébe. Mind laikus, mind tudományos szemmel érdekes cikkről van szó. A szerzők sikeresen egyszerűsítik le azt a zavaróan sokszínű képet, amely az ukrán országgyűlésről első látásra kialakul bennünk. Mindezt a társadalmi kapcsolatháló elemzés eszköztárát alkalmazva teszik. 2002-2006 között igen mozgalmas ciklust zárt a Verhovna Rada: összesen harminchét képviselőcsoportot, pártot és frakciót jegyeztek a négy év alatt, a szerzők igyekeznek követni és lehatárolni a szerkezeti változásokat, és négy jelentős strukturális átalakulásra mutattak rá az időszak alatt. A képviselők átülési egyenlegének felállítása után rámutatnak, hogy a legkevésbé a szocialisták, a kommunisták és a szociáldemokraták vesznek részt a csoportok közötti átvjárásban, így ők rendelkeznek a legnagyobb strukturális autonómiával. A szocialisták és kommunis-

28 2005. február 4-én rekord mennyiségű, 373 igen szavazattal választották kormányfővé Timosenkot.

ták kezét nem köti egyetlen nagyon erős kapcsolat sem, ezért viszonylagos cselekvési szabadság jellemzi őket. Gorbachikék rámutatnak, hogy Julia Timosenko Blokkja és az Ukrajna Régiói Párt 2005-2006-ra a központi pozíció felé mozdulnak el az időszak elején tapasztalható szélső helyzetükből. A kutatók biztonsággal használják a kapcsolatháló elemzés elméletét, terminusait és módszereit egyaránt. Módszertanilag jó megoldás, hogy a két képviselőcsoport közötti kapcsolatot az egyikből a másikba való átjárásként teszik mérhetővé. Fogalmaikat – például centralitás, strukturális autonómia – pontosan és jól követhetően konceptualizálják és operacionalizálják.

IRODALOM

- Domanski, H. (2006): Formirovanie srednego klassa v Pol'she: gvizhuschiye sily i prepryatsviya. [A középosztály formálódása Lengyelországban: hajtóerők és akadályok Formation of the Middle Class in Poland: Driving Forces and Barriers.] *Sociologia: teoria, metody, marketing*, 3: 52–80.
- Fedinec Cs. (2007): Hatalmi játszmák Ukrajnában. Másfél évtized mérlege. *Kommentár*, 3: 90–103.
- Golovakha, Y.–Panina, N. (2006): Osnovnye yetapy i tendencii transformacii ukrainskovo obschestva: ot perestrojki do „oranzhevoj revolyucii”. [Az ukrán társadalom átalakulásának fő szakaszai és tendenciái: a peresztrojkától a „narancsos forradalomig”. The Main Stages and Tendencies in the Transformation of Ukrainian Society: from Perestrojka to the „Orange Revolution”.] *Sociologia: teoria, metody, marketing*, 3: 32–51.
- Gorbachik, A.–Zhulkevskaja, E. (2006): Setevoj podhog k izucheniu struktury ukrainskogo parlamenta. [Az ukrán parlament felépítésének kapcsolatháló elemzési megközelítése. Study of Ukrainian Parliament Structure by Means of Network Analysis.] *Sociologia: teoria, metody, marketing*, 3: 161–181.
- Higley J.–Pakulski J. (1995): Elite Transformation in Central and Eastern Europe. *Australian Journal of Political Science*, 30:1-29.
- Kullberg J.–Higley J.–Pakulski J. (1998): Elites, Institutions and Demokratization in Russia and Eastern Europe. In Kullberg J.–Higley J.–Pakulski J.: *Elites and Leadership in Russian Politics*. New York:Basingstoke, 107.
- Lane, D. (2006): Yelity, klassy i grazhdanskoe obschestvo v period transformacii gosudarstvennovo socializma. [Elitek, osztályok és civil társadalom az államszocializmus transzformációja idején. Elites, Classes and Civil Society in the Transformation of State Socialism.] *Sociologia: teoria, metody, marketing*, 3: 14–31.
- Lane, D.–Ross, C. (1999): *The Transition from Communism to Capitalism. Ruling Elites from Gorbachev to Yeltsin*. New York: St. Martin's.
- Ludvig Zs. (2006): Ukrajna újra választott? Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutatóintézet. *Short Notice*, 125(április 20).
- Ludvig Zs. (2007): Két kelet-európai választás: régi-új arcok – régi dilemmák? *Short Notice*, 153(december 20).
- Ukraine Economic Update. January, 2008. World Bank:
http://siteresources.worldbank.org/UKRAINEEXTN/Resources/Macro_update_eng.pdf,
letöltés időpontja: 2008. április 5.
- <http://www.interfax.com.ua/ru>, az Interfax hírügynökség honlapja, letöltések időpontja: 2008. március-április.
- www.karpatinfo.net, kárpátaljai magyar portál, letöltések időpontja: 2007. április

Szociológiai Szemle 2008/2.

<http://www.kommersant.ua/index.html>, politikai és gazdasági napilap, letöltések folyamatosan.

<http://korrespondent.net/ukraine>, politikai és gazdasági hetilap, letöltések időpontja: 2008. március-április.

http://www.mfa.gov.hu/kum/hu/bal/Kulpolitikank/Ketoldal_u_kapcsolatok/Europa/ukrajna/gazdasagi_kapcsolatok.htm, a Külügyminisztérium tájékoztatója Ukrajnáról, letöltés időpontja: 2007. április 5.

www.rada.gov.ua, az Ukrajnai Verkhovna Rada hivatalos honlapja, letöltések időpontja: 2008. március-április.

